

Jolanta Migdał
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
ORCID 0000-0002-4103-6355

Różaniec, koronka, mantra – rozważania leksykograficzne

*Są takie modlitwy, które zmieniają życie. Takie, które
sprawiają, że w twoją codzienność wkracza Pan Bóg
i zaczyna działać cuda, o których ci się nie śniło
(Świadectwa)*

Według autorów *Wielkiego słownika języka polskiego PAN* pod redakcją Piotra Żmigrodzkiego *modlitwę* należy rozumieć jako czynność i wówczas oznacza ona ‘mówienie do Boga lub świętych, w myślach lub na głos, które jest zwykle wyznaniem wiary, prośbą o coś lub podziękowaniem za coś’ lub jako tekst, czyli ‘słowa wypowiedane lub czytane przez osobę, która się modli’ (WSJP PAN). W innych opracowaniach (niejęzykoznawczych i niespecjalistycznych) podkreśla się, że modlitwa jest czynnością kultową, charakterystyczną dla wielu *religii*, polegającą na skierowaniu swoich myśli do istoty lub istot, mogących być lub będących przedmiotem kultu (*bogowie, święci, aniołowie*), wywodzącą się z *praktyk magicznych*, mającą początkowo formę *zaklęcia*, które według wierzeń posiadało moc oddziaływania na rzeczywistość za pomocą słów. Jak podaje popularna internetowa Wikipedia:

Często język modlitwy jest sformalizowany i zrozumiały jedynie dla znających język sakralny. Niekiedy modlitwie towarzyszą określone gesty (np. *klękanie*), a podczas jej odmawiania używa się przeznaczonych do tego akcesoriów (np. *różańca*). W religiach plemiennych towarzyszy jej często *taniec rytualny*.

W niektórych religiach siła modlitwy zależy od liczby powtarzalnych sformułowań (tzw. modlitwa mechaniczna, np. *młynki modlitewne w lamaizmie*). [...] Akty modlitewne są powszechne we wszystkich religiach. Choć modlitwa może przyjmować formę indywidualnej rozmowy z istotą boską, to w wielu religiach ukształtował się pewien kanon modlitw, których treść jest ściśle określona i przekazywana w takiej formie wyznawcom (Wikipedia).

Dalej czytamy, że

W chrześcijaństwie modlitwa jest rozmową z Bogiem osobowym, zwróceniem się do niego w prośbie, dziękczynieniu czy uwielbieniu. Chrześcijanie uczą się modlitwy od proroków, świętych, a przede wszystkim od Jezusa, który według Ewangelii za życia wiele razy zwracał się do Boga i przekazywał słowa modlitwy swoim uczniom. Modlitwa jest rozmową duchową, w której większość chrześcijan zwraca się również [...] do świętych o wstawiennictwo u Boga (Wikipedia).

Praktykowanymi współcześnie formami modlitwy są m.in. różaniec i koronka. W tym tekście chciałabym przyjrzeć się leksykograficznej historii tych leksemów¹.

Różaniec

Zacznijmy od dziejów wyrazu *różaniec*. Najstarsze poświadczenia w polszczyźnie interesującego nas leksemu pochodzą z XVII wieku. Według chronologizacji WSJP PAN *różaniec* po raz pierwszy został odnotowany w języku polskim w 1640 roku. Niestety z artykułu hasłowego nie dowiemy się, w jakim tekście (i w jakim znaczeniu) został on zapisany, ponieważ autorzy ograniczają informację do odesłania do Korby, czyli do *Elektronicznego korpusu tekstów polskich z XVII i XVIII wieku (do 1772 roku)*, nie podając dokładniejszych danych².

Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku, który również odsyła czytelników do cytatów z Korby, w odniesieniu do *różańca* ma tylko załączek hasła³. A czytamy w nim, że najwcześniejsze poświadczenie pochodzi z roku 1654. To poświadczenie z 1654 roku wyekscerpowane zostało

¹ Do badań wykorzystano przede wszystkim ogólne i etymologiczne słowniki języka polskiego, zarówno dawne, historyczne, jak i współczesne. W odniesieniu do dawnej polszczyzny materiał czerpię ze współczesnych słowników historycznych: *Słownika polszczyzny XVI wieku* czy *Elektronicznego słownika języka polskiego XVII i XVIII wieku*, nie sięgam do historycznych dzieł leksykograficznych.

² Artykuł hasłowy w WSJP PAN ostatnio modyfikowany był 10 października 2024 roku.

³ Opracowany 22 marca 2016 roku.

z Roksolanek Szymona Zimorowicza, ale trzeba podkreślić, że w innym niż interesujące nas w tym artykule znaczeniu – ‘ogród różany, rozarium’⁴. Podobna sytuacja dotyczy poświadczenia, do którego odwołuje się WSJP PAN. Cytat pochodzi z *Wierszy Macieja Kazimierza Sarbiewskiego*⁵. Rozbieżności między danymi zamieszczonymi w WSJP PAN a informacjami ESJPIXVII/XVIII to jednak nie jedyne wątpliwości związane z najstarszym poświadczeniem leksemu w polszczyźnie. W przywoływanej już wielokrotnie Korbie, na którą przecież powołują się leksykografowie, odnajdujemy bowiem cytat zawierający słowo *różaniec* już z 1632 roku. Pochodzi on z wydanego w Lublinie utworu *Interregnum albo sieroctwo apostolskie* Jacynta Mijakowskiego: „ten który w **Różaniec** święty od Pátryárchy mego Dominiká świętego przyięty będąc/ pod chorągwią y opieką iey woiował” (Korba).

Według autorów ESJPIXVII/XVIII znaczenie ‘ogród różany, rozarium’ jest początkowo pierwszym, głównym znaczeniem leksemu. Można przypuszczać, że znaczenie ‘modlitwa katolicka’ zaistniało w tekstach dopiero w XVIII stuleciu, ponieważ najstarsze, zamieszczone w załączku hasła, dokumentujące je (to znaczenie) cytaty pochodzą z *NOWYCH ATEN* albo *AKADEMII wszelkiew Scyencyi PEŁNEJ Na różne Tytuły, iak na Classes PODZIELONEJ MĄDRYM dla memoryału, Jdiotom dla nauki, POLITYKOM dla praktyki, MELANCHOLIKOM dla rozrywki, ERYGOWANEJ CZĘŚCI TRZECIEJ* albo *SUPPLEMENTU* Joachima Benedykta Chmielowskiego z 1754 roku oraz z 1755 roku. Jednak z Korby wynika, że w interesującym nas znaczeniu *różaniec* funkcjonował już i to niejednokrotnie w XVII wieku: najwcześniej w latach 1646–1648 w utworze Sebastiana Gawareckiego *Dziennik podróży po Europie Jana i Marka Sobieskich* (Lwów)⁶, w 1650 roku w opublikowanym w Krakowie dziele Piotra Hiacynta Pruszcza *Klejnoty stołecznego miasta Krakowa*⁷ i w dziele Adriana Wieszczyckiego *Ogród*

⁴ Nie jest to oczywiście żaden zarzut, ponieważ zdaję sobie sprawę, że informacje słownikowe dotyczące najstarszych poświadczeń dotyczą leksemu, a nie jego znaczeń.

⁵ Cytat: „Gończe wiosenny, mi[...] o woniejących Kwiatków panicze, do podobających Bogu się skroni Przeczystej Dziewicy Pójdziesz, fijołku, w dar Bogarodzicy.

Ciebie na czoło poświęcam, któremu Świat czołem bije, rozumiem, twojemu Szczęściu i złoto, i drogie kamienie Zajrzeć już będą, że w tej będziesz cenie.

Ty z ziemskich swoje przeniesiesz siedlisko **Różańców**, lub tam, gdzieś się czołgał nisko A w najpiękniejszym spocznieś czele, z wielu Kwiatków nsjpierwszy sam, uprzedzicielu.

A ja w przydatku afekt ukorzony Przydam i dar ten ukraszę niepłony, Tak mając, iżę przy chęci bogatej Maleńkie dary Bogu idą w płaty. Więc i o Panno! Ziemi, niebios kwiecie Najukochańszy!” (Korba).

⁶ Cytat: „Kościół w mieście blisko Metropolitańskiego, Ojców Dominikanów, piękny, zwłaszcza kaplica **różańca** Najś. Panny i ołtarz barzo piękny” (Korba).

⁷ Cytaty, np.: „Zakonnicy Dominiká ś. residencją swą mają y z funduszem/ **Różaniec** ś. każdy dzień tu odprawiają Chorámi ludzie nabożni/ oraz Mszey ś. słucháiąc/ zá co miewáią zupełny Odpust od Naywyższego Pásterzá Páwła III. dáný/ ten może każdy

rozkoszy (miejsce wydania nieznane)⁸ czy w 1688 roku w wydany w Wilnie utworze Michała Bujnowskiego *Droga do domu*⁹. Wiemy więc, że *różaniec* jako określenie związane z modlitwą niewątpliwie funkcjonuje w polszczyźnie od XVII wieku¹⁰. I wszystkie najważniejsze późniejsze słowniki języka polskiego, poczynając od *Słownika języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego, takie hasło z interesującym nas znaczeniem odnotowują. U Lindego (SL 1859: V) *różaniec* zdefiniowany został¹¹ jako ‘różany wianek, rozmyślenia albo modlitwy z żywota i spraw Bogarodzicy zebrane’ i uzupełniony licznymi cytatami ilustrującymi użycie, np. „różaniec albo koronka panny Maryi” z Knapiusza, „Różaniec, święty rachunek paciorków albo 100 pozdrowienia anielskich, przy każdym dziesiątku modlitwą pańską przyłączywszy” z kazań Fabiana Birkowskiego¹² czy „Różaniec święty, nic inszego nie jest, jedno pewny sposób modlitwy” i „Różaniec zowie korona albo wianek” z utworu *Różaniec* księdza Abrama Bzowskiego.

W *Słowniku wileńskim* *różaniec* został opatrzony bardzo szczegółową definicją a) ‘o najświętszej Pannie Maryi; rozmyślenia z jej żywota, antyfony, modlitwy, pieśni, 15 *Ojcze nasz*, 150 *Zdrowaś Maria*, trzy *wierzę w Boga* i litanie; dzieli się na trzy części’; b) ‘o imieniu Jezus; rozmyślenia z żywota Chrystusowego, modlitwy, antyfony, pieśni, 15 *Ojcze nasz* i tyleż *Zdrowaś Maria*, 150

ofiářować ză vmărte dusze/ á vcząc Rožánčá ś. piękne zbăwienne náuki dáią z rozmyśláníem Zywotă P. Jezusowego/ y Pánny Naśwíetszey ludźiom słucháiącym”; „Powinni też Koronkę odprăwować/ siedmi Paćierzy á siedmdziesiąt Pozdrowienia Anyelskiego/ (álbo też cząstkę **Rožánčá** ś. którăkolwiek) ále w pracách pozwaláią przynamniey po siedmi Paćierzy/ y tyleż pozdrowienia Anyelskiego/ iedno Kredó/ á w śwíetă/ íakosmy námienili/ Konwerskie ábo Láikow” (Korba).

⁸ Cytat: „Przypatrzysz się tu, W.X.M., w ogrodzie tym, co Miłość Boża dla człeka mizernego uczyniła, jakie są kwiaty, z których wieniec uwity wystawiam. A jako **różaniec** z piętnastu Pacierzy i półtorustu Pozdrowienia złożony, tak wiele wierszów mych pracowitych zebrało się na ten wieniec, który przy szczęśliwym powinszowaniu W.X.M. po koniustwie koronnym województwa sendomirskiego, potym krakowskiego bezpiecznie oddawam” (Korba).

⁹ Cytat: „**Rožaniec** S. Koronká/ Litáníe/ y inne álbo z Doktorow SS. wyięte/ álbo z niepodeyrzánego mądrych y bogoboynych osob nabożeństă/ z náležitým potwierdzeniem wydáne modlitwy/ áffekty/ czczenia/ y wielbieniă Panny Przen: wynależione sposoby” (Korba).

¹⁰ Dziwi brak informacji o odnotowaniu *różańca* przez Knapiusza, co w cytatach ilustrujących znaczenie uwzględnił w swoim słowniku Linde. Autorzy ESJPXVII/XVIII podają, że hasło nie jest notowane w słownikach oraz wskazują rok 1654 jako datę najstarszego poświadczenia.

¹¹ U Lindego już jako znaczenie 2 zapisano to pierwotnie podstawowe ‘różany ogród’. I od SL w kolejnych analizach dziejów *różańca* jako modlitwy, pomijam pozostałe znaczenia, np. ‘ogród różany’, ‘sznur koralików do odliczania modlitw’, ewentualnie sygnalizuję je w przypisach.

¹² Kazania były drukowane w latach 20. XVII wieku.

krótkich apostrof do Chrystusa, litanie i.t.d.; dzieli się także na trzy części' (Swil 1861: 2, 1418)¹³. Autorzy *Słownika warszawskiego* kontynuują praktykę z poprzedniego zbioru leksykograficznego i podają, że *różańcem* nazywamy 'rodzaj nabożeństwa zaprowadzonego przez św. Dominika, złożony z rozmyślań, antyfon, modlitw, pieśni oraz wielokrotnie powtarzanych modlitwy Pańskiej i Pozdrowienia Anielskiego' (SW 1912: V, 750)¹⁴. W *Słowniku języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego *różaniec* to 'u katolików: wielokrotne odmawianie modlitw – *Ojcze nasz* i *Zdrowaś Mario*; nabożeństwo polegające na wspólnym odmawianiu tych modlitw'. Wyraz jest określony jako *kulturowy* (SJPD 1965: VII, 1358–1359)¹⁵. Obecnie rozumienie *różańca* jako nabożeństwa jest przez leksykografów traktowane jako odrębne znaczenie leksemu. Współczesne słowniki definiują różaniec następująco:

- *Słownik współczesnego języka polskiego* pod redakcją Bogusława Dunaja: 1. 'w religii katolickiej: modlitwa o charakterze kontemplacyjnym polegająca na odmawianiu cyklu modlitw w układzie: jeden raz „Ojcze nasz”, dziesięć razy „Zdrowaś Mario” i jeden raz „Chwała Ojcu”, zazwyczaj z odliczaniem koralików na specjalnym sznurze paciorków o tej samej nazwie', 2. 'w religii katolickiej: nabożeństwo, podczas którego odmawia się te modlitwy' (SWJP 2000: 2, 274)¹⁶;
- *Inny słownik języka polskiego* pod redakcją Mirosława Bańki: „Różaniec to katolicka modlitwa składająca się z wielokrotnie powtarzanych modlitw „Ojcze nasz” i „Zdrowaś Mario”. [...] Także nabożeństwo, na którym wspólnie odmawia się te modlitwy” (ISJP 2000: 2, 515)¹⁷;
- *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny* pod redakcją Haliny Zgółkowej: 1. *religijny* 'w religii katolickiej: powszechnie przyjęta modlitwa kontemplacyjna, która polega na odmawianiu cyklu modlitw w układzie: jeden raz „Ojcze nasz”, dziesięć razy „Zdrowaś Mario” i jeden raz

¹³ Autorzy Swil wyszczególniają siedem znaczeń *różańca*: 2. 'pięć większych i 50 mniejszych paciorków, powiązanych drutem lub nanizanych na nitkę, a używanych do liczenia modlitw w powyższym nabożeństwie', 3. *przestarzały* 'ogród pełen róż, zasiany różami', 4. *przestarzały* 'rumieniec' oraz specjalistyczne: medyczne, botaniczne i architektoniczne (Swil 1861: 2, 1418).

¹⁴ Co ciekawe i co może dziwić, autorzy SW jako dwa pierwsze znaczenia przywracają to pierwotne 1. 'ogród różany' oraz 2. 'kolor różany, rumieniec', oznaczając je graficznym kwalifikatorem *staropolski* (SW 1912, V: 750).

¹⁵ W SJPD jako podznaczenie zanotowano b) 'sznur paciorków, na których odlicza się odmawiane modlitwy (nie tylko u katolików)' oraz umieszczono drugie znaczenie z kwalifikatorem *żeglarski*, odsyłaczowe do hasła *rakslot* (SJPD 1965: VII, 1358–1359).

¹⁶ W słowniku znalazło się także znaczenie 3. 'sznur paciorków służących do odliczania odmawianych modlitw (nie tylko w religii katolickiej)' (SWJP 2000: 2, 274).

¹⁷ Jest to znaczenie drugie, pierwsze odnosi się do 'sznura koralików z krzyżykiem, służącego do odliczania odmawianych modlitw' (ISJP 2000: 2, 515).

„Chwała Ojcu”, wraz z jednoczesnym rozważaniem piętnastu tajemnic (radosnych, bolesnych i chwalebnych)¹⁸, czyli wydarzeń z życia Chrystusa i Maryi; zwykle towarzyszy tej modlitwie odliczanie kolejnych dziesiątków na sznurze paciorków’, 2. *religijny* ‘w Kościele katolickim: nabożeństwo, podczas którego wspólnie odmawia się tę modlitwę’ (PSWP 2002: 37, 182)¹⁹;

- *Uniwersalny słownik języka polskiego* pod redakcją Stanisława Dubisza: 2. *rel.* a) ‘w religii katolickiej: cykl modlitw o ustalonym układzie’, b) ‘nabożeństwo polegające na wspólnym odmawianiu tych modlitw’ (USJP 2003: 3, 1081)²⁰;
- *Słownik 100 tysięcy potrzebnych słów* pod redakcją Jerzego Bralczyka: ‘w religii katolickiej: cykl modlitw o ustalonym układzie’, 2. ‘nabożeństwo polegające na wspólnym odmawianiu tych modlitw’ (Bralczyk 2005: 729)²¹;
- *Wielki słownik języka polskiego* pod redakcją Edwarda Polańskiego: 1. *rel.* ‘w religii katolickiej: modlitwa o charakterze kontemplacyjnym, polegająca na cyklicznym odmawianiu stałego układu modlitw’, 2. ‘nabożeństwo, podczas którego odmawia się te modlitwy’ (WSJP Kraków 2012: 726)²²;
- *Wielki słownik języka polskiego PAN* pod redakcją Piotra Źmigrodzkiego: 1. ‘modlitwa katolicka polegająca na odmawianiu w ustalonym porządku: Ojcze nasz, Zdrowaś Maryjo, Chwała Ojcu i na rozważaniu tajemnicy życia, męki, zmartwychwstania i chwały Jezusa Chrystusa’, 2. ‘nabożeństwo polegające na wspólnym odmawianiu różańca – modlitwy’ (WSJP PAN)²³.

¹⁸ W słowniku nie uwzględniono tajemnic światła, wprowadzonych do modlitwy różańcowej przez papieża Jana Pawła II w 2002 roku. Zob. Woś.

¹⁹ Jako trzecie znaczenie w PSWP zamieszczono *religijne* ‘sznur lub łańcuch z nанизanymi paciorkami, koralikami, perłami lub zaopatrzony w węzółki, który służy do odliczania odmawianych modlitw i używany jest przez wyznawców wielu religii’, a jako czwarte *żeglarskie* ‘drewnianą kulkę z otworem, nanizana na cienką linkę lub drucik, zamykającą szponę gafli i utrzymującą go w ten sposób na maszcie’ (PSWP 2002: 37, 182).

²⁰ Podobnie jak w ISJP, także i w tym słowniku pierwsze znaczenie wyszczególnione dotyczy ‘sznura koralików do odliczania modlitw, używanego przez wyznawców niektórych religii, np. katolickiej, buddyjskiej’ (USJP 2003: 3, 1081).

²¹ Także i u Bralczyka jako pierwsze znaczenie odnotowano ‘sznur koralików do odliczania modlitw’ (Bralczyk 2005: 729).

²² W tym leksykograficznym zbiorze znaczenie ‘sznur paciorków służących do odliczania odmawianych modlitw’ odnotowano jako trzecie (WSJP Kraków 2012: 726).

²³ W WSJP PAN znaczenie ‘przedmiot używany podczas odmawiania różańca – modlitwy, w formie sznurka z pięćdziesięcioma dziewięcioma paciorkami i krzyżykiem albo w formie obrączki na palec’ zamieszczono jako podznaczenie w znaczeniu pierwszym dotyczącym modlitwy (WSJP PAN).

W podobny do ostatniej definicji sposób piszą o różańcu autorzy specjalistycznego leksykonu *Religia. Encyklopedia PWN*. Podają oni, że różaniec jest ‘maryjną modlitwą kontemplacyjną o charakterze ewangelicznym, skoncentrowaną na rozważaniu tajemnicy Wcielenia i Odkupienia, czyli życia, męki, zmartwychwstania i chwały Chrystusa’ (*Religia* 2003: 8, 502). I jest nawet określany jako streszczenie Ewangelii. W tym miejscu może warto powiedzieć, że początki różańca jako modlitwy

związane są z powstałym w XII wieku tzw. psalterzem maryjnym (150 odmawianych *Ave Maria* odpowiadała liczbie psalmów). Obecna forma: 150 *Zdrowaś Mario*, podzielonych ze względów praktycznych na „dziesiątki” (liczba palców u rąk), poprzedzone 15 *Ojcze nasz* i zakończone 15 *Chwała Ojcu*, wykształciła się w końcu XV wieku, w kręgach dominikańskich. Dominikanin Alain de la Roche [...] uchodzi za autora legendy o cudownym pochodzeniu różańca, według której pierwszy sznur modlitewny z zaleceniem odmawiania tej modlitwy miał otrzymać od Maryi św. Dominik (*Religia* 2003: 8, 502–503).

Według tych autorów słowo różaniec nawiązuje do symboliki ogrodu różanego, będącego obrazem pełnej cnót Maryi, co znajduje też odzwierciedlenie w etymologii leksemu. Na ogół leksykografowie wyprowadzają formę od rzeczownika róża. Wyraz różaniec jest bowiem kalką łacińskiego *średnio-wiecznego rosarium* ‘ts.’ (od łac. *rosarium* ‘różany’), niem. *Rosenkranz* ‘różaniec’, dosłownie ‘wieniec różany, wianek różany’ (Boryś 2005: 525; Brückner 1927: 466). I jak podają autorzy WSJP PAN do tego wieńca „został przyrównany sznur paciorków, a następnie także seria modlitw do Najświętszej Panny Marii” (WSJP PAN). Jedynie Władysław Kopaliński w *Słowniku mitów i tradycji kultury* informuje, że różaniec pochodzący od *rosarium*, ma genezę od wezwania litaniijnego *Rosa mystica* łac., ‘Różo Mistyczna’ (Kopaliński 2003: 1114).

Koronka

Spójrzmy teraz na drugi przywołany w tytule leksem *koronka*. Jest to oczywiście zdrobnienie od *korona*. *Korona* natomiast stanowi zapożyczenie łacińskie *corona* z greckiego *korone* ‘pierścień, wieniec, kółko, coś zgiętego, kabłąkowego’, która w kościelnej łacinie oznaczała ‘różaniec’ (Bańkowski 2000, 1: 798; Boryś 2005: 250; Brückner 1927: 257).

Jak podają autorzy wydawanej w Lublinie *Encyklopedii Katolickiej* *koronka* w znaczeniu religijnym jest ‘rodzajem ustnej modlitwy prywatnej lub wspólnotowej, polegającym na powtarzaniu prostych formuł modlitewnych (*Ojcze nasz*, *Zdrowaś Mario*, *Chwała Ojcu*, *Wierzę w Boga*), krótkich wezwań i tematycznych modlitw oraz równoczesnym przesuwaniu w palcach

pobłogosławionego sznurka paciorków lub koralí' (EK 2002: IX, 886–887). Praktyka odmawiania koronek wywodzi się ze zwyczajów monastycznych. Koronki ku uczczeniu Osób Boskich, tajemnic życia Chrystusa, Maryi, aniołów lub świętych patronów były promowane już w średniowieczu przez zakony i bractwa jako praktyki prywatnej pobożności, także osób świeckich. Od Soboru Watykańskiego II obserwuje się zmniejszone zainteresowanie koronkami, które przetrwały w zakonach jako właściwa im praktyka pobożna. Wyjątkiem jest *Koronka do Miłosierdzia Bożego* siostry Faustyny Kowalskiej.

Przejdźmy jednak do kwestii ściśle językowych. Sam leksem *koronka* poświadczony jest już w okresie staropolskim, jednak nie w tym interesującym nas znaczeniu. Jako określenie modlitwy zaczyna funkcjonować dopiero w wieku XVI, co wieloma przykładami (23 użyć) zaświadcza *Słownik polszczyzny XVI wieku* (SPXVI 1976: X, 347–348). Najstarsze poświadczenia pochodzą z końca pierwszej połowy XVI stulecia: z roku 1547 z *Katechizmu* Jana Seklucjana i z roku 1549 z *Kupca* Mikołaja Reja. Jak piszą autorzy SPXVI *koronka* oznaczała wówczas 'część różańca odmawianą według ustalonego porządku ku czci Chrystusa albo Matki Boskiej'. Związek semantyczny *koronki* z *różańcem* utrzymał się przez kolejne wieki. Niestety ESJPSXVII/XVIII ma tylko załączek hasła bez zdefiniowanych znaczeń, jednak dowodzą tego zamieszczone w Korbie cytaty. I tu znów jedna uwaga: według autorów słownika najwcześniejsze poświadczenie *koronki* pochodzi z roku 1745 roku, dotyczy ono jednak innego znaczenia (rodzaj tkaniny) (przywołane są dwa cytaty z połączeniem *angielska koronka*), natomiast Korba podaje najstarsze poświadczenie interesującego nas religijnego znaczenia już z roku 1627 w utworze wydanym w Poznaniu zatytułowanym *Gratis plebański* Fryderyka Szembeka (ESJPSXVII/XVIII)²⁴. Z kolei w słowniku Lindego, który przecież bazował na tekstach druków z wcześniejszych wieków, *koronka* (i *korona* – Linde traktuje oba wyrazy jako synonimy) zdefiniowana jest jako 'różaniec'. Na podstawie zamieszczonych cytatów można jednak przypuszczać, że znaczenie to dotyczy raczej sznura paciorków do odliczania odmawianych modlitw, a nie samej modlitwy: „Korona abo pacierze u pasa wiszące” z tłumaczonego przez Andrzeja Wargockiego utworu Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła, „Różaniec zowie korona abo wianek” z utworu *Różaniec* księdza Abrama Bzowskiego (SL 1855: II, 446). Natomiast można przyjąć, że niezbyt konsekwentni są autorzy *Słownika wileńskiego*, którzy definiują *koronkę* jako 'paciorki, różaniec', czyli wskazują na przedmiot związany z modlitwą, a nie na nią samą. Jednak przy wspomnianej definicji znaczeniowej zamieszczają

²⁴ Cytat: „sam zakon dobrze ná to obwíazał/ wyráźnie y dostátecznie opisuiąc/ co káżdego roku/ miesiáca/ y tego dńiá/ ma sie odpráwiác od káżdego kápłaná ofiar Mszey S. / á od tych co kápłany nie są/ wiele Rożáńcow ábo **Koronek**/ zá dobrodźzieie mieyscá swego/ opócz tych ofiar y modlitw ktore według zdánia stárszych z osobná/ z dobrodźzieie/ nákazáne bywáiá (Korba).

przykład użycia tytuł jednoznacznie odnoszący się semantycznie do modlitwy: *Koronka Panny Marji* (Swil 1861: 1, 527). W dwudziestowiecznym *Słowniku warszawskim* autorzy rozdzielają już te znaczenia. Leksem *koronka* jako modlitwa jest jednak zdefiniowany bardzo ogólnie jako ‘pacierze, różaniec’ (SW 1902: II, 479). Bardziej precyzyjne, choć wciąż jednak ogólne jest określenie znaczenia w SJPD, w którym *koronka* to *kult*. ‘rodzaj modlitwy wzorowanej na różańcu; trzecia część różańca; ogólnie: różaniec’ (SJPD 1964: III, 1018–1019). Tę definicję powtarzają leksykografowie w kolejnych słownikach, czasem rozbijając ją na dwa podznaczenia²⁵:

- SWJP: 2. ‘rodzaj modlitwy podobny do różańca’ (SWJP 2000: 1, 414);
- PSWP: 2. ‘rodzaj modlitwy podobnej do różańca, składającej się z odmawianych na paciorkach Modlitwy Pańskiej i Pozdrowienia Anielskiego’ (PSWP 1998: 17, 334);
- USJP: a) ‘modlitwa wzorowana na różańcu’, c) ‘trzecia część różańca’ (USJP 2003: 2, 252–253);
- Bralczyk: ‘modlitwa wzorowana na różańcu’ (Bralczyk 2005: 322);
- WSJP Kraków: *rel.* ‘rodzaj modlitwy wzorowanej na różańcu’ (WSJP Kraków 2012: 363).

Najdokładniejszy w tym względzie jest tylko WSJP PAN, według którego *koronka* to: *rel.* ‘w religii katolickiej modlitwa polegająca na powtarzaniu w określony sposób i określoną liczbę razy odpowiednich formuł modlitewnych’. Dodatkowo uzupełniono artykuł hasłowy notą o użyciu, w której czytamy, że słowo *koronka* jest „używane w nazwach modlitw, np. *Koronka do Miłosierdzia Bożego, Koronka do Krwi Chrystusa, Koronka do św. Antoniego*”.

Mantra

W cytowanej już encyklopedii dotyczącej religii w artykule hasłowym odnoszącym się do *różańca* pojawia się informacja, że „podobnego [jak chrześcijański różaniec] sznura z węzłami używają muzułmanie, którzy korzystają z niego przy odliczaniu 99 imion Boga oraz podtrzymywaniu pamięci o Imieniu (*dikr*). Modlitwa oparta na powtarzaniu formuł jest praktykowana także w hinduizmie i buddyzmie” (Religia 2003: 8, 503).

Na zakończenie przyjrzyjmy się więc *mantrze*.

Leksem zaistniał w polszczyźnie można powiedzieć, że całkiem niedawno. Najstarsze poświadczenie pochodzi bowiem dopiero z końca XIX wieku, dokładnie – jak, powołując się na Google Books, podają leksykografowie

²⁵ Interesują mnie tylko znaczenia odnoszące się do modlitwy, pomijam wszystkie pozostałe takie jak np.: ‘rodzaj lekkiej, ażurowej tkaniny’, ‘coś delikatnego’, *stomatologiczne* ‘proteza, osłona na ząb’ itd.

w WSJP PAN – z 1891 roku z tomów 30–31 „Przeglądu powszechnego”. Według *Encyklopedii Katolickiej* mantra w hinduizmie i buddyzmie oznacza powtarzaną formułę, werset lub sylabę, pomagającą podczas kontemplacji w skupieniu umysłu (EK 2006: XI, 1189). Mantry stanowią narzędzie zbawienia. Najbardziej znaną mantrą w hinduizmie jest sylaba *aum* lub *om*. *Om* to mistyczne i święte słowo w indyjskiej literaturze religijnej, uważane za podsumowanie Wszechprawdy, mistyczny odpowiednik imienia Bóstwa (Kopaliński 2003: 876). Natomiast do najważniejszych mantr lamaistycznych należy mantra *Awalokiteśwary* (jeden z najważniejszych *bodhisattwów* (stan buddy – oświecenie), uosabiający współczucie): *om mani padme hum* (sanskryt ‘Om, klejnot, jest w kwiecie lotosu, amen’). Według Władysława Kopalińskiego jest to „magiczno-religijna formuła mistyczna, używana jako nieustanna modlitwa, zakłęcie. [...] Są to pierwsze słowa, jakich uczy się dziecko i ostatnie, jakie wymawia umierający” (Kopaliński 2003: 876).

Wyraz *mantra* wywodzi się z sanskrytu od *mantr* ‘mówić’ lub *man* ‘umysł, myślenie’ i *tra* ‘narzędzie, instrument’ (EK 2006: XI, 1189), gdzie dosłownie oznaczała ‘mowę, hymn, zakłęcie, wypowiedź; świętą formułę’ (Kopaliński 1994: 318; WSWO 2003: 785).

Chociaż *mantra* zaistniała w polszczyźnie pod koniec XIX wieku, odnotowują ją dopiero słowniki z końca XX i początków XXI stulecia. Tadeusz Lewaszkiewicz, pisząc o *mantrze*, głównie w kontekście zwrotu *powtarzać jak mantrę*, zauważył, że „Hasło *mantra* pojawia się od dawna w encyklopediach, ale brak go w niektórych starszych słownikach wyrazów obcych, w słownikach ortograficznych i w ogólnych słownikach języka polskiego” (Lewaszkiewicz 2013: 232). Według badacza wyraz częściej zaczyna pojawiać się w języku polskim dopiero od kilkunastu lat. „Jego popularność wiąże się z fascynacją hinduizmem i buddyzmem w krajach zachodnioeuropejskich, która trwa tam już kilkadziesiąt lat. Do Polski zainteresowania hinduistyczno-buddystyczne przenikały chyba dopiero od lat 80. ubiegłego wieku” (Lewaszkiewicz 2013: 234). Prawie współczesne słowniki dokumentują funkcjonowanie leksemu w polszczyźnie²⁶:

- PSWP: *religijny* ‘modlitewny werset lub magiczna formuła w niektórych odmianach hinduizmu i buddyzmu’ (PSWP 1999: 20, 231);
- USJP: *rel.* ‘rytualna formuła magiczna w niektórych odmianach hinduizmu lub buddyzmu’ (USJP 2003: 2, 559);
- WSWO: ‘w hinduizmie i innych religiach indyjskich: rytualna formuła magiczna, zwykle jedno- lub kilkusylabowa, recytowana, niekiedy powtarzana rytmicznie’ (WSWO 2003: 785);

²⁶ Często współczesne zbiory leksykograficzne jako pierwsze znaczenie *mantry* podają ‘wedyjski hymn lub modlitwę’ (zob. PSWP, USJP, WSJP Kraków).

- Bralczyk: 'w hinduizmie i innych religiach indyjskich: rytualna formuła magiczna' (Bralczyk 2005: 382);
- WSJP Kraków: 'święta formuła magiczna w niektórych odmianach hinduizmu i buddyizmu; także: formuła medytacyjna' (WSJP Kraków 2012: 438);
- WSJP PAN: *rel.* 'powtarzana wielokrotnie formuła modlitewna w formie sylaby, wyrazu lub wersetu, która jest elementem praktyk duchowych w hinduizmie i buddyzmie'²⁷.

I chociaż Lewaszkiewicz uznaje stosowanie zwrotu *powtarzać jak mantrę*, w którym leksem *mantra* jest używany najczęściej, za przejaw językowego snobizmu i uważa, że połączenie to jest w polszczyźnie zbyteczne (Lewaszkiewicz 2013: 237), sądzę, że *mantra* już całkiem dobrze zadomowiła się w naszym języku jako określenie kontemplacyjnej powtarzanej modlitwy²⁸.

Na zakończenie słownikowych historii nazw kontemplacyjnych modlitw zamiast podsumowania powtórzę cytat, którym rozpoczynałam mój artykuł: „Są takie modlitwy, które zmieniają życie. Takie, które sprawiają, że w twoją codzienność wkracza Pan Bóg i zaczyna działać cuda, o których ci się nie śniło” (Świadectwa). I wydaje się, że do takich modlitw należą *różaniec* i *koronka*, a na pewno, oczywiście nie w odniesieniu do osobowego chrześcijańskiego Boga, także i *mantra*.

Rozwiązanie skrótów

EK – *Encyklopedia Katolicka*, t. 1–20, Lublin 1973–2014.

ESJPXVII/XVIII – *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, <https://sxvii.pl/> (dostęp 29.03.2025).

ISJP – *Inny słownik języka polskiego*, red. M. Bańko, t. I–II, Warszawa 2000.

Korba – *Elektroniczny korpus tekstów polskich z XVII i XVIII wieku (do 1772 roku)*, https://korba.edu.pl/query_corpus/ (dostęp 29.03.2025).

PSWP – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. H. Zgółkowska, t. I–50, Poznań 1994–2005.

Religia – *Religia. Encyklopedia PWN*, red. T. Gadacz, B. Milerski, t. 1–9, Warszawa 2001–2003.

SJPD – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.

SL – Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, wyd. II, Lwów 1854–1860.

SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. I–XXXVIII, Wrocław–Warszawa–Kraków–Warszawa, edycja internetowa (dostęp 29.03.2025).

²⁷ Hasło opracowane 30 listopada 2017 roku.

²⁸ Świadczyć o tym mogą choćby przywoływane przez Lewaszkiewicza dane z wyszukiwarek internetowych i wyekscerpowane przez uczonego przykłady „z prasy, tłumaczeń powieściowych i z telewizji” (Lewaszkiewicz 2013: 233–236).

- SW – Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W., *Słownik języka polskiego*, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927.
- Swil – A. Zdanowicz, M. Bohusz Szyszko, J. Filipowicz i in., *Słownik języka polskiego*, cz. I–II, Wilno 1861.
- SWJP – *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, t. 1–2, wyd. II, Warszawa 2000.
- Świadectwa – <https://deon.pl/wiara/swiadectwa/oto-jedna-z-najpotężniejszych-modlitw,410660> (dostęp 29.03.2025).
- USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, t. I–IV, Warszawa 2003.
- WSJP Kraków – *Wielki słownik języka polskiego*, red. E. Polański, Kraków 2012.
- WSJP PAN – *Wielki słownik języka polskiego PAN*, red. P. Żmigrodzki, www.wsjp.pl (dostęp 29.03.2025).
- WSWO – *Wielki słownik wyrazów obcych PWN*, red. M. Bańko, Warszawa 2003.

Bibliografia

- Bańkowski A., 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa.
- Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- Bralczyk J. (red.), 2005, *Słownik 100 tysięcy potrzebnych słów*, Warszawa.
- Brückner A., 1927, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- Kopaliński W., 1994, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem*, Warszawa.
- Kopaliński W., 2003, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa.
- Lewaszkiewicz T., 2013, *Mantra i zwrot powtarzać jak mantrę we współczesnym języku polskim*, [w:] *Mówię, więc jestem. Rozmowy o współczesnej polszczyźnie 4*, red. M. Milewska-Stawiany, E. Rogowska-Cybulska, Gdańsk, s. 232–237.
- Wikipedia, *Modlitwa*, <https://pl.wikipedia.org/wiki/Modlitwa> (dostęp 29.03.2025).
- Woś M., *Po co nam tajemnice światła?*, <https://krolowa.pl/po-co-nam-tajemnice-swiatla/> (dostęp 29.03.2025).

Streszczenie

W artykule zaprezentowano leksykograficzne historie trzech leksemów, a właściwie ich określonych znaczeń, będących nazwami kontemplacyjnych, powtarzanych modlitw. Są to słowa *różaniec*, *koronka* i *mantra*. Do badań wykorzystano przede wszystkim ogólne i etymologiczne słowniki języka polskiego, zarówno dawne, historyczne, jak i współczesne. W interesującym nas znaczeniu *różaniec* funkcjonuje w polszczyźnie od XVII wieku, *koronka* od wieku XVI, a najmłodsza *mantra* dopiero od końca XIX stulecia. Przedstawiono także etymologie analizowanych wyrazów.

Rosary, chaplet, mantra – lexicographic considerations

Abstract

The article presents the lexicographic histories of three lexemes, or rather their specific meanings, which are names of contemplative, repeated prayers. These are the

words *rosary* (*różaniec*), *chaplet* (*koronka*) and *mantra*. The research was carried out primarily using general and etymological dictionaries of the Polish language, both old, historical and contemporary. In the meaning we are interested in, the *rosary* has been used in Polish since the 17th century, *chaplet* since the 16th century and the youngest *mantra* scarcely since the end of the 19th century. The etymologies of the words analysed were also presented.

Słowa kluczowe: słowniki, modlitwa, różaniec, koronka, mantra

Keywords: dictionaries, prayer, rosary, chaplet, mantra